

דף שבועי

בס"ד

פרשות בהר-בחקתי, תשפ"ג, מספר 1519

קו העוני אלישי בן יצחק

המילה 'מוך' היא מילה ייחודית במקרא שמופיעה אך ורק בפרשתנו. בניסיון להבין את פשרה של המילה, מתרגמי המקרא אונקלוס ויונתן בן עוזיאל מתרגמים אותה: "יְתִמְסֶכֶן". וכאן עולה השאלה, מדוע השתמשה התורה במילה ייחודית זו, כאשר לתיאור מצב העוני קיימות עוד חלופות רווחות יותר? שכן המושג "עוני" אינו זר למקרא והוא מופיע בו בצורות שונות. בעלי התוספות בספר "מושב זקנים על התורה" כותבים כי אדם חסר אמצעים מכונה במקרא בשבעה שמות: 'עני', 'דל', 'דך', 'אביון', 'רש', 'מסכן', 'מך'.⁵ בטרם נשיב לשאלה זו אבקש להקדים ולשאול מיהו 'עני', מהו קו העוני. זו אינה שאלה תיאורטית, אלא היא בעלת השלכות מעשיות בשאלות למי ראוי ליתן צדקה, ומי רשאי לפשוט ידו. האם עוני הוא מצב אובייקטיבי או סובייקטיבי, והאם הכרעה בשאלה זו צריכה להיות בהתאם לכלי מדידה יחסי או בהתאם למדדים ושיעורים מוחלטים.

פרשתנו מקפלת בתוכה את עניינו של אדם שמתפרק מנכסיו. אם נבקש לדייק, התורה מתארת את שלבי ההידרדרות של האדם; כדי להתמודד עם הפגיעה הכלכלית הוא נאלץ למכור את המקרקעין שברשותו,¹ ובשלב הבא, אותו אדם שמכר את המקרקעין שלו נאלץ לקחת הלוואות כדי לעמוד בהתחייבויותיו.² המשכה של ההידרדרות בעובדה שאין באפשרותו להשיב את ההלוואות שנטל, ואז הוא נאלץ למכור עצמו לעבד לאדון עברי³ או לאדון שאינו עברי,⁴ בהתאם לביקוש ולקדימות האדון הרוכש.

אחד הפסוקים המופיעים בפרשה, והמובא בהקשר של המבקש הלוואה כדי להחזיק את עצמו, מתייחס לעיקרון על; תפיסה יסודית שיש להניחה בבסיס הנכונות לסייע לאחר. תפיסה זו מקופלת בפסוק הקובע: "וְכִי יִמְוֶךְ אָחִיךָ וּמָטָה יְדוֹ עִמָּךְ וְהִצִּיקְתָּ בּוֹ גֵר וְתוֹשֵׁב וְחַי עִמָּךְ" (וי' כה:לה). רש"י מסביר על אתר את העיקרון הגלום בפסוק זה: "אל תניחהו שירד ויפול ויהיה קשה להקימו אלא חזקהו משעת מוטת היד".

5 **מושב זקנים על וי' כה:כה:** "ז' שמות יש לו לעני, עני על שם שהוא נכנע לכל, כמו (שמ' י:ג): "לְעֵנַת מִפְּנֵי", ומתרגמינו לאתכנעא; דל על שם שהוא כחוש מחוסר כול כמו (שמר"ב יג:ד): "מדוע אתה דל" (בשר), וכן (בר' מא:ט) "דלות ורעות תאר"; דך על שהוא כחוש בעוני כמו (במ' יא:ח) "דכו במדוכה", (תה' צ:ג) "תשב אנוש עד דכא"; אביון שהוא תאב לכול; רש שהוא נגרש מאחוזתו, כמו (דב' ד:לח) "להוריש גוים" ומתרגמינו תרכא; **מסכן** כמו (במ' כב:ל): "ההסכן הסכנתו", שנ' (קה' ט:טז) "וחכמת המסכן בזויה"; (קה' ד:יג) "טוב ילד מסכן וחכם", אלמא מצינו חכמה אצל מסכן; מך על שם שהוא שפל, תרגום של שפל מכיך".

* אלישי בן יצחק, ער"ד ומגשר, מרצה במרכז האקדמי שערי מדע ומשפט, תלמיד המחלקה לפילוסופיה יהודית.
1 התורה מפרטת שני סוגים של קרקעות שיכולים להיות בבעלותו של היחיד: אחוזת בית (וי' כה:כה) ובית מושב (שם:כט).
2 ויקרא כה:לו.
3 ויקרא כה, לט: "וְכִי יִמְוֶךְ אָחִיךָ עִמָּךְ וְנִמְכַר לְךָ".
4 "וכי תשיג יד גר ותושב עמך אחיך עמו ונמכר לגר תושב עמך או לעקר משפחת הגר" (שם:מג).

בשנה הקרובה. אדם יכול לדעת כמה הרוויח בשנה החולפת, אבל מניין לו לדעת כמה ירוויח בעתיד.

מבחן זה אינו קובע הכרעה פשוטה לשאלה ששאלנו, שכן כיצד יידע האדם עצמו לכלכל את צעדיו ולדעת אם הוא רשאי ליטול מהצדקה? על פי חישוב זה, ההכנסה החודשית של אדם צריכה לעמוד על לא פחות מסך השווה ל-16.66 זוז לחודש. אם כן, מה יעשה אדם שמשתכר בחודש הראשון 10 זוז? האם הוא יוכל לקחת מהצדקה? שכן יכול להיות שבהמשך השנה יגדלו הכנסותיו. או לחילופין אדם שהשתכר במשך חצי שנה למעלה מ-300 זוז, אלא שהוא הפסיק לעבוד, ובמשך חצי שנה הוא אינו מצליח להתפרנס. האם נמנע ממנו במקרה כזה את האפשרות ליטול מהצדקה כדי לקיים עצמו? יתר על כן, ברור שגם לא ניתן לקבוע שסכום זה צריך להיות בכיסו של אדם מתחילת השנה, כבטוחה למזונותיו, שכן מעטים הם האנשים שמחזיקים בכיסם את מלוא הסכום של מזונותיהם לשנה שלמה מראש.

דומה שכבר המשנה הייתה ערה לקשיים אלה, ובאותה המשנה, המבקשת לעגן סטנדרט פורמלי לקבלת צדקה, מובאים עוד מספר מצבים המבקשים לרכך במשהו מהקביעה הפורמלית. המשנה מניחה שאדם שיש לו רק 199 זוז רשאי ליטול מהצדקה, ולא רק שהוא רשאי ליטול מהצדקה אלא שאפשר לתת לו גם 1000 זוז ולא להסתפק רק בהשלמת הכנסתו בזוז אחד כדי שיהיה לו 200 זוז. עוד קובעת המשנה, שאדם שיש לו 200 זוז, אלא שכסף זה ממושכן לטובת עניין אחר, כגון חוב לאחר או לטובת כתובת אשתו, הרי שלמרות העובדה שיש לו עדיין כסף, הוא רשאי ליטול מהצדקה כמו כל עני. הוא הדין באשר למי שיש לו מקרקעין או רכוש; אין מצווים עליו לצאת ולמכור את נכסיו כדי לקיים את עצמו מכספי המכירה.

הדרישה הפורמלית של המשנה רוככה אף יותר בהמשך. כך למשל, בעל הטורים מביא דעה שקביעת

בשונה משכבות חלשות בחברה, כדוגמת יתום, אלמנה, כוהן, לוי וגר, שניתן לזהות אותם ולהגדירם בקלות, המקרא אינו מגדיר מהו 'עוני', מיהו אביון, ומי זכאי לקבל צדקה, או מתנות עניים. אל ואקום זה נכנסו חז"ל וביקשו לצקת לתוכו תוכן ולקבוע כלים לקביעה מי הוא 'עני'.⁶

המקור הנורמטיבי הראשון שעוסק בשאלה זו מופיע במשנה, במסכת פאה. מסכת זו עוסקת בין היתר במתנות עניים, ומפרטת לנו מי הם הזכאים ליהנות ממצוות פאה. מצווה זו מטילה חובה על בעל שדה להותיר בקצה שדהו חלקה שאין לקצור אותה. חלקה זו נקראת "פאה", והיא מיועדת לעניים. חלק מהדיון במשנה עוסק בשאלה מי הם בעלי הזכות ליטול ממתנות העניים?⁷

מי שיש לו מאתיים זוז, לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר עני. היו לו מאתיים חסר דינר, אפילו אלף נותנים לו כאחת, הרי זה יטול. היו ממושכנין לבעל חובו או לכתובת אשתו, הרי זה יטול. אין מחייבים אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו.

מלשון המשנה כפשוטה עולה, כי התשובה לשאלה מיהו עני מותנית בערך מוחלט; המשנה תוחמת סכום זה ומעמידה אותו על סך של 200 זוז. מכאן שמבחן העוני הוא: האם לרשותו של אדם עומדים 200 זוז. סכום זה צריך לעמוד לרשותו של אדם למשך שנה, כך מסביר הרא"ש, בפירושו למשנה:⁸ "שיערו חכמים שזהו הוצאת אדם לשנה למזון ולפרנסה". קביעת חז"ל נראית כפורמלית ונוקשה, וקשה מאוד ליישום. שכן, כיצד יכול אדם לצפות מה תהיה מידת השתכרותו

6 לדיון מקיף בגישת חכמי ארץ ישראל לעוני ראו: יעל וילפנד בן-שלום, גלגל הוא והוא עובר על הכל – עוני וצדקה בעיני חכמי ישראל, קיבוץ המאוחד, 2018.

7 משנה פאה, ח, ח, ח, ח.
8 רא"ש מסכת פאה ח, ח, וראו עוד: ר"ש משנץ מסכת פאה ח, ח; ר' עובדיה מברטנורא מסכת פאה ח, ח.

של הרמב"ם: "לעולם ידחוק אדם עצמו יתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך עצמו על הציבור".¹²

עוד מוסיף הרמב"ם ומזהיר את האדם לבל ינצל את האמון שניתן בו כדי להכריע לעצמו אם הוא זכאי ליטול מהצדקה, שכן:

כל מי שאינו צריך ליטול ומרמה את העם ונוטל, אינו מת מן הזקנה עד שיצטרך לבריות.¹³

נשוב לשאלה מדוע נקטה התורה במילה כה ייחודית ויחידאית במקרא כולו כדי לבטא אדם חסר אמצעים? התשובה לכך נועדה לאותת למתבונן שאי אפשר להגדיר "עוני" רק במצבים מקובלים ומוכרים. המושג "עוני" יכול להיות מורכב יותר; הוא יכול לקפל בתוכו גם מצבים שניתן לראותם או להניח לגביהם שאין הם מבטאים את הדמות של ה'עני' המצוי. התורה מבקשת ללמדנו שכאשר באים לדון בשאלת הסיוע לאחר, חומות ההגדרה הפורמליות מטשטשות, והמבחן הוא בהתאם לפירוש שהוצע על ידי מתרגמי המקרא, שהיטיבו להגדיר את משמעות המילה 'ימוך' כאדם שנעשה מסכן. ההגדרה של אדם מסכן אינה תלויה במצב קבוע כזה או אחר, אלא מותנית בנסיבות הסובייקטיביות של האדם הנזקק עצמו.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.
הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

החכמים הזו אינה תקפה לכל הדורות ואינה יפה לכל הזמנים, ולכל עת ועת ישנה רמת מחיה הנוהגת באותם הימים ובאותו המקום,⁹ וכך היא לשונו:¹⁰

ויש אומרים כל אלו השיעורים לא נאמרו אלא בימיהם שהיה להם קופה ותמחוי והיו מחלקין מעשר עני בכל שנה והיו נוטלין לקט שכחה ופאה. לפיכך שיערו שמי שיש לו ר' זוז לא יטול לפי שיכול לעבור בהן שנה, ולשנה הבאה יהיה לו במה שיהיה. אבל האידנא (=עכשיו) שאין כל זה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי להתפרנס מן הריוח, תדע לך שהרי יש חילוק בין אם נושא ונותן שאז אפי' אם יש לו 50 זוז לא יטול, שאפשר לו להתפרנס מן הריוח אלמא הכל לפי הענין.

וכך הכריע גם ה"שולחן ערוך" בקביעתו:¹¹

יש אומרים שלא נאמרו השיעורים הללו אלא בימיהם, אבל בזמן הזה יכול ליטול עד שיהיה לו קרן כדי שיתפרנס הוא ובני ביתו מהריוח. ודברים של טעם הם.

פסיקה זו מבקשת להרחיק את האדם ממצב שבו משאירים על כנו קריטריון פורמלי שתקף לכל העיתים ובכל המצבים.

יתרה מזו, מלשן המשנה עולה כי מי שאמור להכריע בשאלת זכאותו של האדם ליטול מן הצדקה הוא האדם עצמו. במילים אחרות אדם הפושט יד לקבל צדקה עושה כן רק לאחר שבדק ומצא שאין באפשרותו לפרנס את עצמו, והוא פונה ונוטל סיוע כלכלי. בנסיבות אלו מוטל על האדם להשקיע מאמץ כדי לפרנס את עצמו מבלי להזדקק לבריות, ובלשונו

12 רמב"ם משנה תורה, הלכות מתנות עניים פרק י', הלכה יח.
13 רמב"ם שם, הלכה יט.

9 ראו בהקשר זה: שו"ת הריב"ש, סימן קנג.
10 טור יורה דעה, הלכות צדקה סימן רנג.
11 שולחן ערוך יורה דעה, הלכות צדקה סימן רנג סעיף ב.